

Kültürel Miras ve Belleğin İzinde
Dîvânu Lugâti't-Türk

Editörler

Ayşe Zişan FURAT

Mehmet Yalçın YILMAZ

Muhammed Emin YILDIZLI

Kültürel Miras ve Belleğin İzinde Dîvânu Lugâtî't-Türk

Editörler:

Ayşe Zişan FURAT

Mehmet Yalçın YILMAZ

Muhammed Emin YILDIZLI

Yayın Yönetmeni

Erol Cihangir

Kapak-Mizanpaj

Atilla Ceylan

Armağan Seri No: 10

Doğu Kütüphanesi: 393

1. Baskı, 2025 İstanbul

Ofset Baskı

İSTANBUL MATBAACILIK

Maltepe Mah. Davutpaşa Cad.

Güven İş Merkezi C Blok No: 83-222/223

Zeytinburnu / İstanbul

Matbaa Sertifika No: 75678

© Bu kitabın bütün yayın hakları Kültür Bakanlığı Telif Hakları
Mukavelesi gereği Doğu Kütüphanesi yayınevine aittir.

Sertifika No: 52736

MİLLETLERARASI NEŞRİYAT NUMARASI

ISBN: 978-625-8534-08-5

DOĞU KÜTÜPHANESİ

Alemdar Mah. Çatalçeşme Sk. Meriçli Apt.

No: 44 Kat: 3 Cağaloğlu/İstanbul Tel: (0.532) 494 14 60

web: www.dogukutuphanesi.com

e-mail: bilgi@dogukutuphanesi.com

İçindekiler

Editörden / 9

BİRİNCİ BÖLÜM

Tarihsel ve Kültürel Temeller

Kaşgarlı Mahmud'un Dönemi: 11. Yüzyılın Türk Dünyası

Reşat Genç / 19

Dîvânü Lugâti't-Türk Hakkında

Ahmet Bican Ercilasun / 29

Divânü Lügâti't-Türk'ün Tarih ve Kültür Temelleri

Ali Akar / 39

Kâşgarlı Mahmûd'un Soyu Meselesi

Ömer Soner Hunkan / 53

İKİNCİ BÖLÜM

Keşif ve Bulunuş

Kaşgarlı'dan Emîrî'ye: Dîvânü Lugâti't-Türk'ün İzinde

Melek Gençboyacı / 69

Dîvânü Lugâti't-Türk ve Bulunuş Hikâyesine Dair

Feyzi Ersoy / 79

Dîvânü Lugâti't-Türk Hakkında İlk Çalışmalar

Hüseyin Yıldız / 91

Kitâbu Dîvânı Lügâti't-Türk'ün Tercümeleri

Süer Eker / 103

Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi Üzerine Basında Tartışmalar

Ayşe Zişan Furat, Mehmet Yalçın Yılmaz / 125

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Dil ve Kültürün Aynası: Yeni Bir İçerik Okuması

Dîvânü Lugâti't-Türk 'ün Yazılışı, Bulunuşu ve Akademik Okunuşu Üzerine

Sosyolojik Bir Derkenar

Tolga Arslan / 139

Türk Kimliğinin İki Büyük İnşacısı: Kâşgarlı Mahmud ve Ali Şîr Nevâî

Mehmet Aça / 169

Dîvânu Lugâtî't-Türk'te İslam Kùltürünün İzleri

Ali Öztürk / 185

Sözlükbilimi Açısından Kaşgarlı Mahmud'un DLT'si

Mehmet Gürlek / 197

Dîvânu Lugâtî't-Türk'te On İki Hayvanlı Takvim

Mehmet Ali Yolcu / 205

Dîvânu Lugâtî't-Türk'te Gündelik Yaşam Öğeleri

Nalan Şenata / 215

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Bugüne ve Geleceğe İlham Veren Miras

Dîvânu Lugâtî't-Türk'ün Günümüz Türk Dünyasına Katkıları

Akartürk Karahan / 245

Dîvânu Lugâtî't-Türk'ün Geleceğe Mesajı:

Türk Dünyasının Geleceği Üzerine Bir Değerlendirme

Muhammed Emin Yıldızlı / 275

Kaynakça / 283

Bölüm Yazarları / 295

Dizin / 305

Nizâmü'd-Dîn İsrâfil Togan Tegin b. Muhammed Cakır Tonka Han ve Bekeç Arslan Tegin'in Kimliklerinin Tespiti Üzerinden Kâşgarlı Mahmûd'un Soy Meselesi

Ömer Soner HUNKAN*

Kâşgarlı Mahmûd bilindiği üzere eserinde hakanlık ailesinin bir ferdi olan Nizâmü'd-dîn İsrâfil Togan Tegin b. Muhammed Cakır Tonka Han isim ve unvanlarını haiz kişiden bazı rivayetler yapmaktadır. Dolayısı ile burada zikredilen baba ve oğulun hakanlık mensuplarından kim olduğunun tespitinin Kâşgarlı Mahmûd'un kimliğinin de tespitine önemli katkı sunacağı açıktır.

Nizâmü'd-dîn İsrâfil Togan Tegin b. Muhammed Cakır Tonka'nın Kimliği

Kâşgarlı Mahmûd *Dîvânu Lugâti't-Türk*'de “Uygur” kelimesini açıklarken bu kişilerin isim ve unvanlarına yer verdiği Arapça cümlelerin tercümesi şöyledir: “Bana Nizamü'd-dîn İsrâfil Togan Tegin b. Muhammed Cakır Tonka Han babasından (naklen) haber verdi...”¹ Bahsi geçen kişi, hem kendisi hem de başkalarının iyi bilinen bir kişidir ki, Kâşgarlı Mahmud onun kim olduğunu açıklamaya gerek duymamaktadır.

Bu kayda göre baba ve oğulun hakanlıktaki hiyerarşik konumu bellidir. Baba Muhammed Cakır Tonka Han'ın ülkede metbû tanınan bir han veya hakan olduğu anlaşılmaktadır. “Han”ın sıfatı olan “tonka”nın, hem nümismatik kayıtlarda hem de İslâmi metinlerde bilinen benzerlerine göre “tonga” kelimesinin farklı bir yazımı olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısı ile “tonga han”, hakanlık hiyerarşisinde piramidin en üstündeki kişi tarafından kullanılan “arslan han”, “togan han” ve “tamgaç han” gibi metbu hükümdar unvanlarındandır. Tonga Han'ın İslâmi adının da Muhammed olduğuna bakılırsa Kâşgarlı Mahmûd'un eserini yazmasından önce han mertebesinde bu isim ve unvanla anılan kişinin Togan Han Muhammed (1025-1027) olması gerekir. Nitekim Togan Han Mu-

* Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, omersoner.hunkan@erbakan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6743-0107.

hammed'in nümismatik kayıtlarda "Tonga Han" unvanını da kullandığı görülmektedir.² Zaten hakanlık mensuplarının birden fazla farklı veya eş değer unvan alarak Türkçe ve İslâmi isimlerle zikredilmeleri kaynaklarımızda çokça rastlanan bir durumdur. Zira dönemin tarihçiliği, günümüz tarihçiliği gibi henüz tenkit, tetkik ve analiz kültürüne sahip değildi. Bu nedenle İbnü'l-Esîr başta olmak üzere hakanlık hakkında bilgi veren pek çok orta asır müellifi, hakanlık mensubu birisini, eserinin bir sayfasında Türkçe ya da İslami adıyla veya unvanı ile kaydederken aynı eserinin başka bir sayfasında başka bir ad veya unvanla kaydedebilmektedir. Bunlar, farklı kaynaklarla ve olaylarla analiz edilmezse sanki farklı kişilermiş gibi değerlendirilebilir.

Unvanlardaki farklılıkların temel sebeplerinden biri de zaman içerisinde hakanlık mensuplarının hâkim oldukları alanlara veya şehirlerle özgü unvanları da almalarıdır. Bu açıdan bakıldığında Togan Han / Tonga Han Muhammed'in "cakır" Türkçe isim ya da unvanının doğrusu, benzer yazılışlara binaen "çağrı" olmalıdır. "Çağrı" hakanlıkta "tegin" unvanının sıfatlarındandır ve doğrusu "Çağrı Tegin"dir. Hakan ailesine mensup bir tegin, hakan mertebesine yükseldiğinde artık "tegin" unvanı paralarına yazılmaz. Ancak, İslâmi metinlerde bu unvanla meşhur olmuşsa sonradan hakan da olsa eski düşük unvanı yazılmaya devam edebilir. Mesela, nümismatik kayıtlarda İlig ve Arslan İlig Ali b. Hasan, İslâmi metinlerde hiyerarşisi ne olursa olsun hep "Ali Tegin" adıyla yazılmıştır. Aynı şekilde hakanlık mensuplarının nümismatik kayıtlarda İslâmi adı Hasan iken İslâmi metinlerde "Harun" olabilir. Bunun Hızır ve Hasan gibi başkaca örnekleri de vardır. Demek ki, Tonga Han / Togan Han Muhammed'in hakan olmadan önceki nümismatik kayıtlarda rastlanan Togan Tegin, Tonga Tegin ve Yinal Tegin unvanlarının yanında bir de "Çağrı Tegin" unvanı bulunmaktadır. Tonga Han / Togan Han Muhammed'in şeceresi nümismatik kayıtlarda Tonga Han / Togan Han Muhammed b. Hasan (Hârûn Buğra Han) şeklindedir.

Şu hâlde Kâşgarlı Mahmûd'un rivayetinin ana kaynağı olan Muhammed Cakır Tonga Han, hakanlığın doğu kolunun atası Buğra Han Harun'un oğludur. Yani atalarına doğru şeceresi: (Çağrı Tegin) Tonga Han Muhammed b. Hasan (Harun) Buğra Han b. Tonga İlig Süleymân b. Abdu'l-Kerîm Satuk Buğra Kara Hakan b. Arslan Han Bazir b. Bilge Kadir Han şeklindedir. Tonga Han / Togan Han Muhammed'in metbu olarak tanındığı hakanlık dönemi 1025-1027 yılları arasındadır. Kar-

deşi Kadir Han Yûsuf onu Gaznelilerin yardımı ile tahttan indirmiş, ancak Tonga Han / Togan Han Muhammed bir süre hapis kaldıktan sonra kardeşi ile uzlaşarak “melik” sıfatıyla 1031’e kadar bu kardeşine ve 1049’a kadar da yeğeni Arslan Han Süleymân’a tâbi olarak varlığını devam ettirmiştir.³

Kâşgarlı Mahmûd’un rivayeti bizzat kendisinden dinlediği Nizâmü’d-dîn İsrâfil Togan Tegin’e gelince, onun Tonga Han / Togan Han Muhammed’in oğlu olduğu bellidir. Nümismatik kayıtlarına göre ise Tonga Han / Togan Han Muhammed’in bir başka oğlu daha vardır ki, yıllara göre değişen Türkçe unvanları “Arslan Tegin”, “Togan Tegin” ve “Arslan İlig” olup, İslami adı Ahmed’dir. Bastırdığı paralarındaki diğer lakapları ve künyesi ise şöyledir: Seyfu’d-devle, Senâu’d-devle, Melikü’l-maşırık, Bâ Nâsır ve Ebu’l-muzaffer.⁴ Burada iki ihtimal var: Ya Tonga Han Muhammed’in iki erkek çocuğu var ya da iki ismin ortak Türkçe hiyerarşik unvanı “Togan Tegin”e binaen ikisi aynı kişi olduğundan tek çocuğu var. Doğu Türk Hakanlığı 1043’de Arslan Han Süleymân (1031-1057), bir kurultay yaparak ülkenin topraklarını hakanlık ailesi arasında idari anlamda taksim etmiştir. Bu esnada amcası sabık hükümdar Tonga Han / Togan Han Muhammed’e (1025-1027) Fergana bölgesini tevdi ederken amcasının oğlu Arslan Tegin’e (Ahmed) ülkenin birçok yerini vermiştir ki nümismatik kayıtlar bunu doğrulamaktadır.⁵

Tam bu noktada Bekeç Arslan Tegin’e gelirsek, “bekeç”, hakanlık “tegin”lerinin “köç, kutluğ, gümüş” gibi sıfatlarından olup “beyceğiz” anlamında “bek”, unvanı küçülterek sevimli kılma halidir.⁶ Yukarı bahsettiğim gibi Arslan Tegin’in yüksek bir unvan olarak nümismatik kayıtlarda anılmasına rağmen, İslami metinlerde meşhur olduğu eski düşük unvanı “bekeç (tegin)” sıfatıyla anılmaya devam edildiği görülmektedir. Kâşgarlı Mahmûd’a göre Bekeç Arslan Tegin döneminde henüz Müslüman olmayan Yabaku Türklerinin başı Büke Budraç esir edilmiştir.⁷ Bekeç Arslan Tegin Gazi, saldırıya geçen kalabalık (yedi yüz bin) yiğit Yabaku Türklerini kırk bin kişilik ordusu ile mağlup etmişti.⁸ İşte Kâşgarlı Mahmûd’un eserinde gaza faaliyetlerinden bahsettiği hakanlık mensubu Bekeç Arslan Tegin, gerek hakanlık nümismatı B. D. Koçnev’e göre gerekse kanaatimce faaliyet alanı ve unvanlarına binaen nümismatik kayıtlarda belirtilen Tonga Han / Togan Han Muhammed’in oğlu Arslan Tegin Ahmed ile aynı kişidir. Çünkü bu sıralarda ülkenin doğu-

sunda ondan başka “Arslan Tegin” unvanlı başka bir hakanlık mensubuna rastlanmamaktadır.⁹

Sonuç olarak bu veriler ışığında diyebiliriz ki, nümismatik verilerdeki Togan Tegin / Arslan Tegin Ahmed b. Muhammed, Kâşgarlı Mahmûd’un doğrudan kendisinden rivayet yaptığı “Togan Tegin” ile aynı kişi olup, diğer İslami adı İsrâfil ve diğer bir lakabı da Nizâmü’l-Dîn olmaktadır. Zaten “Arslan Tegin” unvanı, hakimiyet ve faaliyet alanına bakıldığında Kâşgarlı Mahmûd’un Bekeç Arslan Tegin Gâzi diye kaydettiği kişi de Ahmed b. Muhammed olduğundan, aslında Kâşgarlı Mahmûd ilk rivayeti doğrudan Ahmed b. Muhammed’den yaparken diğer rivayetleri onun emrindeki Yabakular ile savaşan gazilerinden işiterek yapmıştır. Orta Asır müellifleri gibi Kâşgarlı Mahmûd da aynı şahsı eserinde ilk yerde “Togan Tegin” olarak zikrederken eserinin diğer bir yerinde aynı kişiyi diğer “Arslan Tegin” unvanıyla zikretmiştir ki, bunun kaynaklarda pek çok örneğinin olduğunu alanın uzmanları iyi bilmektedir. İbnü’l-Esîr’in “Arslan Tegin” unvanı ile zikrettiği Ahmed b. Muhammed’e Doğu Türk Hakanlığı’nda Arslan Han Süleymân (1031-1057) ülkenin pek çok yerini vermiştir ki, gerçekten de nümismatik verilere göre Ahmed b. Muhammed b. Hasan’ın (Hârûn Buğra Han) kronolojik olarak 433 / 1041-1042 Kubâ ve Mergînân’da, 433 / 1041-1042 veya 436 / 1044-1045 ve 444 / 1052-1053 tarihlerinde Tunket’de, 444 / 1052-1053, 447-449 / 1055-1058’de Barshan’da, 447? / 1055-1056’da Kuz Ordu’da, 448-449 / 1056-1058’de Uç’da hakimiyet tesis ederek büyük bir güce sahip olduğu görülmektedir.¹⁰ Buna göre nümismatik kayıtlarda Ahmed b. Muhammed’in “Togan Tegin” ve “Arslan Tegin” unvanlarından sonra bir üst unvan olan ve sadece Mâverâünnehir’e özgü olduğunu bildiğimiz “Arslan İlig” unvanı da Barshan’da da kullanmış olması, onun yukarıda ismi geçen Mâverâünnehir’deki Tunket, Kubâ ve Mergînân gibi Fergana bölgesinde bulunan şehirlere de hâkim olması ve buralarda hak iddiasında bulunması sebebiyledir. İbnü’l-Esîr’e göre zaten Fergana bölgesi Ahmed’in babası ve Arslan Han Süleymân’ın amcası Tonga Han / Togan Han Muhammed’e tevdi edilmişti.¹¹ Ancak fiilen biliyoruz ki, Fergana bölgesinde başka alt tâbi hanedan mensupları da vardı. Kısaca bu kapsamda Ahmed b. Muhammed’in tarih sahnesindeki siyasi faaliyetleri 1041-1058 tarihleri arasında yer almaktadır. Şimdi bu bilgiler çerçevesinde Kâşgarlı Mahmûd’un soyu meselesini yeniden irdeleyebiliriz.

Kâşgarlı Mahmûd'un Soyu

Kitabında Mahmûd b. el-Hüseyn b. Muhammed el-Kâşgarî olarak şeceresi verilen Kâşgarlı Mahmûd'un kim olduğu konusunda iki ana görüş vardır. İlk görüş, onun Afrâsiyâb (Tonga Alp Er) soyundan olan Türk Hakanlığı hakan ailesine mensup olduğudur. Şayet öyleyse hakanlık şeceresindeki yeri veya hakanlık ailesinin hangi koluna bağlanması gerektiği hala tartışılan bir konudur. İkinci görüş, el-Kâşgarî nisbesine dayalı olarak onun Kaşgara şehrinden dönemin eğitim şartlarına uygun bir şekilde ileri gelen bir alim ailesine dayanan herhangi bir Kâşgarlı alim olabileceğidir. Bu görüşler, detaylı ve mükerrer olarak alanın uzmanları tarafından muhtelif yayın ve platformlarda ifade edildiği için burada bu konuları tekrar etmenin lüzumsuz olacağı açıktır.¹² Zira Kâşgarlı Mahmûd'un soyu konusunda kendi eserinde verdiği muğlak bilgiler dışında elimizde yararlanabileceğimiz başka bir kaynağın hala malum olmadığı herkesçe bilinmektedir. Bu nedenle yukarıda konu edinilen Nizâmü'd-Dîn İsrâfil Togan Tegin b. Muhammed Cakır Tonka Han ve Bekeç Arslan Tegin'in kimliklerine dair yapmış olduğumuz çıkarımlar üzerinden önce Omeljan Pritsak'ın Kâşgarlı Mahmûd'un kimliğine münhasır ulaştığı sonuçlar değerlendirilecektir.¹³ Ardından Türkiye'de son yıllarda yayınlanan *Divânu Lugâti't-Türk*'ün Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu tarafından hazırlanan çeviri kitabında Kâşgarlı Mahmûd'un kimliğini hakanlığın Ali kolundan İlig Nasr b. Ali'ye bağlayan görüş ele alınacaktır.¹⁴

O. Pritsak, Kâşgarlı Mahmûd'un kitabındaki bilgilerden yola çıkarak onun hakanlık ailesine mensup olduğu görüşünü benimsemiştir. "Sâmânî evladından Türk diyarını fetheden babamız..." cümlesindeki "babamız" ifadesinden ve Mâverâünnehir'i ilk fetheden Buğra Han Harun'un onun atası olduğu kanaatinden yola çıkarak, hakanlık soy ağacına böyle bir perspektiften baktığında kitapta verilen şeceresinin tam anlamıyla buraya yerleştiğini görmüştür. Üstelik Buğra Han Hârûn'un ve ondan gelen hakanlığın doğu (Hârûn / Hasan) kolunun ana merkezinin Kaşgar olduğu da bilinmektedir. Bu nedenle O. Pritsak, onun hakanlık ailesinin Ali kolundan İlig Nasr'ın soyundan geldiği görüşlerine katılmamış ve Kâşgarlı Mahmûd'un dedesi Buğra Han Muhammed'in 1058'de tahttan çekilmesi (veya öldürülmesine) göre doğum tarihini 1029-1038 yılları arası olarak belirlemiştir. Buna göre eserin yazıldığı ve halifeye takdim edildiği tarihlerde (1072-1078) Kâşgarlı Mahmûd'un

40 veya 50 yaşlarında olması icap etmektedir.¹⁵ (Pritsak 1951, 243-46)

Ancak, Nizâmü'd-din İsrâfil Togan Tegin b. Muhammed Cakır Tonka Han ve Bekeç Arslan Tegin'in kimliklerini teşhise gayret ettiğimiz bu çalışmadan çıkan sonuç, O. Pritsak'ın Kâşgarlı Mahmûd'un atasının hakanlığın doğu (Hasan) kolu Buğra Han Hârûn ve torunu Buğra Han Muhammed'e dayandığı tespitini desteklediğidir. Buna karşın Barshan'daki "Arslan İlig" unvanının Kâşgarlı Mahmûd'un babası Çağrı Tegin Hüseyne ait olduğu görüşünü çürütmektedir. Çünkü bu unvanın Tonga Han / Togan Han Muhammed'in oğlu Ahmed'e ait olduğundan yukarıda bahsettik. O. Pritsak'ın bu yanlışlığının sebebi, paralardaki Togan Han Muhammed'in İslami adı "Muhammed"i "Ahmed" olarak okuması ve onu "II. Togan Han Ahmed" olarak tavsif etmesi idi ki, bu yanlışlığı düzelten B. D. Koçnev olmuştur.¹⁶

Yukarıda ele aldığımız Tonga Han / Togan Han Muhammed ve oğlu Tonga Tegin / Arslan Tegin Ahmed'in de atası Buğra Han Hârûn'a dayanmaktadır (Ahmed b. Muhammed b. Buğra Han Hârûn / Hasan) ki, onların da tarih sahnesinden çekilmeleri 1058'de Buğra Han Muhammed'in öldürülmesinden biraz sonradır. Zira, Kâşgarlı Mahmûd'un doğrudan rivayette bulunduğu Togan Tegin İsrâfil yani Arslan Tegin Ahmed, Kâşgarlı Mahmûd'un babası Hüseyin Çağrı Tegin'in amcası oğlu yani kuzenidir ve o sırada Barshan onun hakimiyetindedir. Kâşgarlı Mahmûd'un eserini yazıp sunduğu tarihlere (1072-1078) ve atalarının ölüm tarihlerine göre seçerere bakıldığında [Mahmûd (ö.1078'den sonra) b. Çağrı Tegin Hüseyin (ö.1058) b. Buğra Han Muhammed (1058) b. Kadir Han Yusuf (ö.1031) b. Buğra Han Hârûn (Hasan) (ö.992)] soy ağacındaki nesil geçişleri uyumludur. Yani Kâşgarlı Mahmûd'un babası Çağrı Tegin Hüseyin ile görüştüğü ve ondan rivayet yaptığı Togan Tegin / Arslan Tegin Ahmed yaşça birbirinin akrasını (kuzen) olarak aynı dönemin neslidir.

Diğer taraftan yaşanan siyasi ilişkiler de bu durumla uyumludur. 1057 yılında Kâşgar'ı terk etmek zorunda kaldığında geldiği yer merhum babası Çağrı Tegin Hüseyin'in memleketi Barshan'dır ve o vakit şehrin yöneticisi de Arslan Tegin / Tonga Tegin / Arslan İlig (İsrâfil) Ahmed b. Muhammed'dir. Nitekim Kâşgarlı Mahmud'un Barshan'da bu rivayetleri alabileceği en bilgili kişi de hakimiyet ve faaliyet alanına göre yine bu kişidir. Ancak Doğu Türk Hakanlığı'nda Arslan Han Süleymân kardeşi Buğra Han Muhammed (1057-1058)'e mağlup olup tahtını kaybedince Arslan Tegin Ahmed en geç 1058 yılından sonra gözden düşerek bütün

hakimiyet alanlarını kısa sürede kaybetmiş olmalıdır. Zira bu yılda Buğra Han Muhammed'in oğlu ve Kâşgarlı Mahmûd'un babası Çağrı Tegin Hüseyin'i veliaht ilan etmesi sebebiyle diğer hatunu tarafından hem kendisi ve hapisteki ağabeyi Arslan Han Süleymân hem de veliaht Çağrı Tegin Hüseyin'in de olduğu pek çok hanedan mensubu öldürülmüş, Buğra Han Muhammed'den olan kendi küçük yaştaki çocuğu İbrâhîm tahta çıkarılmıştır (1058).¹⁷ Onun ülkede Taraz ve Kuz Ordu (Balasagun) gibi önemli şehirlerde otoriteyi tesis etmesine rağmen, Çağrı Tegin Hüseyin'in oğlu Kâşgarlı Mahmûd gibi muhaliflerin bulunduğu Barshan'da bunu başaramadı. Nitekim 1062'de Barshan'a sefer yapmak zorunda kaldı. Ancak şehrin yeni hâkimi Yınâl Tegin tarafından mağlup edilerek öldürüldü. Bu sebeple 1062'de Doğu Türk Hakanlığı iç siyaseti yeniden alevlenirken Batı Türk Hakanlığı'nın saldırıları devam etmekteydi.¹⁸ Bu şartlarda Kâşgarlı Mahmûd ve onun gibi gözden düşen veya can korkusu yaşayan Han oğlu Hârûn (1064-1070)¹⁹, Emir (veya Ömer) Tegin ve Kara Tegin gibi başka hanedan mensupları da Selçuklu ülkesine geçerek Irak, Suriye ve Anadolu taraflarına geldiler.²⁰ Kâşgarlı Mahmûd burada ilmi faaliyetlerle iştigal ederken diğerleri askeri ve siyasi olayların içinde yer aldılar.

Kâşgarlı Mahmûd'un hakanlık ailesine mensup olduğu görüşünün en zayıf noktası onun el-Kaşgarî nisbesidir. Zira devrin en meşhur ve meşru hakanlık soyu Afrâsiyâb (Tonga Alp Er) soyu olduğu halde ve kendisi de bu hakan ailesinden ise neden diğer hakanlık mensuplarının orta asır kaynaklarında zikredildiği gibi "Afrâsiyâb" nisbesiyle yahut Afrâsiyâb'ın unvanına binaen "han oğlu"²¹, "hakan oğlu" ve "hakan oğulları" şeklinde kitabında zikredilmedi de alimler gibi doğduğu veya yaşadığı şehrin nisbesi ile kaydedildi? Nitekim, onunla veya aynı tarihlerde batıya gitmek zorunda kalan ve Türkmenlerin başına geçerek Halep ve çevresi merkez olmak üzere Diyarbakır-Trablus hattında Bizans'a karşı Anadolu'da gazalar başta olmak üzere pek çok siyasi olayın içinde olarak, ismine binaen hakanlığın doğu koluna mensup olduğu anlaşılan Hârûn, kaynaklarda "İbn Han" yani "Han oğlu" namıyla diğer hakanlık mensupları gibi kaynaklarda zikredilmiştir. Dolayısı ile Kâşgarlı Mahmûd da bu şekilde zikredilmiş olabilir mi? Hakkında kitabı dışında bilgi olmadığından cevabını bilmiyoruz. Ancak kitabını Abbasi halifesine takdim ettiği 1070'li yıllarda Han oğlu gibi askeri ve siyasi yolu tercih etmeyip, ilimle meşgul olduğundan muhtemel bazı siyasi tehlikelerden kendi canını ve eserini korumak istemiş olması düşünülebilir. Çünkü

bu tarihlerde bir taraftan Doğu Türk Hakanlığı içindeki suikastlar, diğer taraftan bunu fırsat bilen Batı Türk Hakanlığı ve Doğu Türk Hakanlığı arasındaki savaşlar, belki de en önemlisi Malazgirt'in muzaffer komutanı Sultan Alp Arslan'ın önce kız kardeşinin hakanlık tarafından öldürülmesi, sonrasında oğlu Ayaz'ın hezimete uğratılarak mallarının yağmalanması ve nihayet Sultan Alp Arslan'ın 1072'de hakanlık üzerine yaptığı seferde hakanlığın kale komutanı tarafından öldürülmesi, yerine geçen Melikşah'ı 1073'de aşağılayan hakanlık mektupları ve aralarındaki bazı sınır şehirlerinin ele geçirilip yağmalanması gibi ciddi siyasi intikam gerektiren olaylar, Selçuklu hakimiyetindeki Bağdat'da bulunan Kâşgarlı Mahmûd'un doğrudan han soyundan biri olduğunu gizleme ihtiyacı duymasına sebep olmuş olabilir.

Dîvânu Lugâtî't-Türk'ün Yazıldığı Ortam

Halbuki Kâşgarlı Mahmûd'un Hilafet merkezi Bağdat'da kabul görmesinin ve eserini Türk dilinin üstünlüğünü rahatça savunacak biçimde yazıp, halifeye takdim edebilmesinde en önemli sebep, Selçuklular ile Abbasi Hilâfeti arasındaki siyasi evlilikler yani halifenin Türk hatunları, Türk anneden olan çocuklar ve onların maiyeti ile diğer Türk-İslâm devletleri ile yoğunlaşan diplomatik ilişkiler sonucu hilafet sarayında oluşan Türkçe öğrenme ihtiyacı idi. Aslında Selçuklu öncesinde de Abbasi halifelerinin Türk kadınları ile evlendikleri ve bazı halifelerin annelerinin Türk olduğu görülmektedir. Ancak Abbasilerde Sâmerî Dönemi (836-992) diye bilinen Türk çağı, Türk komutan ve idarecilerin tasfiye edilmesi ile sonlanmış, bu nedenle güç kaybeden Abbasi Hilâfeti ve başkenti Bağdat, 945'de Fars Şii Büveyhilerin hakimiyetine girmişti.

Selçuklu Sultan Tuğrul Bey'in 1055'de Bağdat'ı alması ve Büveyhilere son vermesi neticesinde Abbasi Hilâfeti ile yine yakın bağlar tekrar kurulmuştur. Bunun en önemli vasıtalarından biri de karşılıklı siyasi evlilikler olmuştur. Nitekim Sultan Tuğrul Bey'in hiç çocuğu olmadığından Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun, Halife Kâim bi-Emrillâh'a nikahlanmıştır (1056). Sultan Tuğrul Bey de buna karşılık halifenin kızı Seyyide Hatun'u nikahına almıştır. Sultan Alp Arslan'ın bir kızı da 1072'de Halife Kâim bi-Emrillâh'ın torunu ve sonradan halife olacak Uddetü'd-Dîn ile evlendirilmiştir. Sultan Melikşah'ın Türkan Hatun'dan olan kızı Mah-Melek Hatun, 1087'de Halife Muktedî bi-Emrillâh'a verilmiştir.²² Bu Selçuklu hatunları, esasen anne tarafından Türk Hakanlığı hatunları yani

Afrâsiyâb soylu olmaları nedeni ile aslında ihtiyaç duyulan anadil, Türk Hakanlığı diliydi ki, bunu en iyi bilen aynı soydan Kâşgarlı Mahmûd'du. Elbette siyasi evliliklerin sonucu olarak hilâfet sarayında hatunların çocukları ve maiyetindeki çok sayıdaki Türk cariy ve hizmetkarlar ile bu süreçte Selçuklulardan başka Gazneliler ve Türk Hakanlığı ile hilâfetin diplomatik ilişkileri olduğu ve Kâşgar'dan Akdeniz'e Türk hakimiyeti düşünüldüğünde Kâşgarlı Mahmûd'un dediği gibi sadece Hz. Peygamberin hadisleri değil akıl da Türkçe öğrenmeyi zorunlu kılıyordu.

Son olarak, *Divânu Lugâti't-Türk*'ün Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu tarafından hazırlanan çeviri kitabında Kâşgarlı Mahmud'un kimliğini hakanlığın Ali kolundan İlig Nasr b. Ali'ye bağlayan görüşün değerlendirmesine gelince, Ercilasun ve Akkoyunlu, özetle "Sâmânogullarından Türk diyarını fetheden atamızdır." cümlesi ve ardından gelen cümledeki "el-Emîr ? CRKYN" şeklindeki fetheden kişinin okunamayan adı olan kelimedenden yola çıkarak, Kâşgarlı Mahmûd'un kimliğini teşhise koyulmuşlardır. Kelime, "Nasr Tigin" olarak okunmaya karar verilmiş ve bazı tarihi bilgileri takiple Nasr Tigin'in de Mâverâünnehir'i kesin olarak fetheden Arslan İlig Nasr b. Ali olduğu görüşüne ulaşmışlardır. İlig Nasr b. Ali'nin İbrâhîm ve Muhammed adında iki oğlu vardır. Kâşgarlı Mahmûd'un babası da bu ikinci oğul Muhammed'dir. Şu hâlde Ercilasun ve Akkoyunlu'ya göre Kâşgarlı Mahmûd'un tam şeceresi: "Mahmûd Kaşgârî b. Hüseyin b. Muhammed b. Nasr Arslan İlig b. Ali Arslan Han b. Baytaş Arslan Han b. Abdülkerim Satuk Buğra Han" şeklinde sıralanmaktadır.²³

Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu ile onların öncesinde bazı araştırmacılar tarafından savunulmuş olan bu görüşe katılmak mümkün değildir. Bunun sebepleri şunlardır:

1. Mâverâünnehir'i fetheden kişinin el-Emîr'den sonra okunamayan adının "Nasr Tigin" şeklinde okuma imkânı yoktur. Şüphesiz kelimenin okunuşu kişinin nereden baktığına göre değişebilir. Ancak Türk Hakanlığı'na dair İslam kaynaklarını incelediğimizde hakanlık mensuplarının Arapça isimlerinin yazımında bir hataya rastlamıyoruz. Rastladığımız hata ya da okuyamama sorunu hakanlık mensuplarının Türkçe unvan ve isimlerinde karşımıza çıkmaktadır. Çünkü müellifler ve müstensihler çoğunlukla Türkçe bilmediğinden telaffuzunu tam yapamadığı Türkçe kelimeyi kendi diline ve alfabesine göre yuvarlayarak geçip gidebilmektedir. Nitekim Bilge

Kadır Han'ın bir adını veya unvanını bu sebeple anlamlı okuyamadığımız gibi, burada okunamayan kelimenin ilk kısmı “diş-C-R”, (N.çor) Bilge Kadır Han'ın okuyamadığımız kısmıyla hemen hemen aynıdır. Yine Satuk Buğra Han'ın ismi de “Satuk” şeklinde olmayıp, Arap alfabesine göre çok farklı yazılışları vardır. Dolayısı ile Kaşgarlı Mahmud'un kitabında anlamlı okuyamadığımız kelimenin Arapça bir kelime olma ihtimali yoktur. Üstelik İslami metinlerin çoğunda Nasr b. Ali yanlış bir şekilde olsa da “İlig Han” şeklinde meşhur olduğundan, “Nasr Tegin” haliyle yazımına rastlanmaz. Kitabın tıpkı basımındaki yazıya göre benim şahsi önerim, hakan ailesinin “Buğra Tegin”, “Çağrı Tegin” veya belki de “N.çor Tegin, Kül Erkin” Türkçe hiyerarşik unvanlarından birinin bozuk ve eksik bir yazılışı olabileceği şeklindedir. Ancak el-Emîr unvanı hakanlığın klasik kaynaklarında Türkçe unvanlardan önce tek başına pek rastlanmaz. Genellikle sıfat mahiyetinde Arapça el-Emirü'l-Celîl, el-Emirü'l-Mâzî, Emîrü'l-Âlem vb. şeklindeki tamlamalardan sonra Türkçe isim veya unvan gelebilir. Müstensihin bu yönde bir hatası olsaydı, buradan bu hakanlık mensubunun Buğra Han Harun mu, Nasr b. Ali mi ya da bir başka hanedan üyesi mi, mevcut verilere göre kolayca teşhis edebilirdik. Dolayısı ile Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu'nun bu okunamayan ya da yanlış okunan kelimeye dayanarak sonraki verileri buna göre değerlendirilmeleri, hataları veya çelişkileri beraberinde getirmiştir.

2. Kaşgarlı Mahmûd'un babamız (atamız) dediği Mâverâünnehir'in fatihi Buğra Han Hârûn mu yoksa İlig Nasr mıdır? 960'lı yıllardan itibaren İlig Tonga Süleyman b. Satuk, Sâ mânîlere karşı seferlere başlamış ve 991'de vefat edince yerine geçen oğlu Buğra Han Hârûn, önce İsficâb'ı, Yukarı Seyhun boylarında Fergana'yı, ardından Semerkand'ı ve nihayet Sâ mânîlerin başkenti Buhara'yı fethetmiştir. Ardından Tirmiz'e de orayı teslim alması için kendi tarafına geçen komutanlarından Faik'i göndererek 992 yılında Sâ mânî Devleti'nin Buhara'daki sarayına yerleşmiş idi. Ancak Buhara'nın iklimi ve meyveleri onu ciddi bir şekilde hasta edince, Kaşgar'a dönerken aynı yıl vefat etmiştir. Bunun üzerine Arslan Han Ali tarafından oğlu Togan Tegin Nasr, onun yerine batıdaki fetihleri yönetmek üzere gönderildi. O da 998'de “İlig” ve “Arslan İlig” unvanıyla Fergana'da Özkend'e yerleşerek 999-1005 yıllarında Mâverâünnehir'in fethini tamamladı.

dı ve Samani Devleti'ni tarih sahnesinden sildi. 999-1020 yıllarında Mâverâünnehir, İlig Nasr'ın da dahil olduğu hakanlığın Ali kolunun elinde kaldı. 1020 ve 1025 yılları arasında durum değişmeye başladı ve 1025'ten 1041'e kadar bölge hakanlığın Hasan yani Hârûn Buğra Han kolunun elindeydi. 1041'den itibaren Batı Türk Hakanlığı Semerkand başkent olmak üzere İlig Nasr'ın oğlu (Böri Tegin) Tamgaç Han İbrahim tarafından kuruldu ve buradaki meşru haklarını babası İlig Nasr'ın "müeyyidü'l-adl" lakabını paralarına bastırarak ilan etti. Ancak hala bölgenin önemli bir kısmı Doğu Türk Hakanlığı'nın kontrolü altındaydı. Hatta Tamgaç Han İbrahim'in kardeşi Aynu'd-Devle Muhammed de Özkend'de doğuya tâbi idi. Mâverâünnehir'de hakanlığın iki kolu arasındaki mücadele esasen Selçukluların bölgeyi himaye altına almasına kadar sürdü. Bu tablo dönemin siyasi anlayışı açısından değerlendirilirse, Türk geleneğinde bir bölgeyi ilk gelen ve ilk fetheden oranın meşru sahibidir. Nitekim Anadolu'da devlet kuran Osmân Gâzi'nin; "Eğer o, bu ülkeye ben onlardan önce geldim derse Süleyman şah dedem de onlardan evvel geldi."²⁴ şeklinde nakledilen sözleri bunu kanıtlamaktadır. Sonuç olarak, Kâşgarlı Mahmûd hanedanının hangi kolundansa burada babamız dediği hakanlık mensubu fatih, o olacaktır. Ancak bu Türk hâkimiyet anlayışına göre Mâverâünnehir'e ilk gelen ve burayı ilk fetheden Buğra Han Harun olduğu için Kâşgarlı Mahmûd'un babamız dediği kişi Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu'nun iddia ettiği İlig Nasr b. Ali değil, Buğra Han Hârûn olmaktadır.

3. Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu'nun Kâşgarlı Mahmûd'un dedesi Muhammed'in İlig Nasr b. Ali'nin iki oğlundan biri olan Muhammed ile aynı kişi olduğunu kabul etmesi de tamamen hatalıdır. İlk olarak, Muhammed b. Nasr'ın nümismatik kayıtlarına göre bir tek çocuğu vardır ki, onun adı Abbâs'tır. İslami metinlere göre ise hiçbir çocuğu yoktur. O. Pritsak'a atfen iddia edilen Muhammed b. Nasr'ın ikinci çocuğu Ahmed, İlig Nasr'ın oğlu Muhammed'in çocuğu değil, İlig Nasr'ın kardeşi olan Muhammed'in çocuğudur. Bütün bunlara rağmen Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu'nun yazdıkları "Mahmud Kaşgârî b. Hüseyin b. Muhammed b. Nasr İlig" sıralamasında Abbâs atlanarak, onun yerine Kaşgarlı Mahmud'un babası Hüseyin yerleştirilmiş ki (zaten atlanmazsa bu kez de Mahmud'un yaşı bir nesil daha küçülecektir), haliyle tamamen uydurma

bir şecere ortaya çıkmıştır. Bu da net bir şekilde kanıtlıyor ki, Kâşgarlı Mahmûd'un soyu İlig Nasr b. Ali'ye dayanmamaktadır.

4. Kâşgarlı Mahmûd'un babasının memleketi Barshan, hiçbir zaman Muhammed b. Nasr'ın veya oğlu Abbâs'ın ya da olmayan oğlunun olmamıştır. Zira buna dair hiçbir veriye rastlanmaz. Aksine Barshan'ın yönetimi yukarıda nümismatik kayıtlara göre detaylı bilgilerini verdiğimiz "Togan Tegin ve Arslan Tegin" unvanları da taşımış olan Arslan İlig Ahmed b. Togan Han Muhammed'in yönetimi altında idi.

Sonuç

Dîvânu Lugâti't-Türk'de Kâşgarlı Mahmûd'un zikrettiği Nizâmü'd-dîn İsrâfil Togan Tegin b. Muhammed Cakır Tonka Han ve Bekeç Arslan Tegin'in kimliklerinin tespitinden yola çıkarak yapılan çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Muhammed Cakır Tonka Han'ın, Togan Han Muhammed b. Hasan (Hârûn Buğra Han) olduğu anlaşılmıştır.
2. Nizâmü'd-dîn İsrâfil Togan Tegin'in de Ahmed b. Togan Han Muhammed olduğu belirlenmiştir.
3. Bekeç Arslan Tegin'in zaten geçmişte hem Koçnev'in hem de şahsının yayınlarında Ahmed b. Togan Han Muhammed ile aynı kişi olduğu ifade edilmişti. Bu çalışma sırasında ortaya çıktı ki, Ahmed b. Togan Han Muhammed'in aynı zamanda Nizâmü'd-dîn İsrâfil Togan Tegin ile de aynı kişi olduğu yani, Kâşgarlı Mahmûd kitabında bir yerde onu "Togan Tegin" unvanı ile zikrederken diğer bir yerinde onun diğer unvanı "Arslan Tegin" unvanı ile onu zikretmiştir.
4. Ortaya çıkan bu sonuçlar, O. Pritsak'ın Kâşgarlı Mahmûd'un atasının Hüseyin b. Muhammed b. Hasan (Buğra Han Hârûn) olduğu görüşünü desteklemesine ve teyit etmesine karşın, babası Hüseyin'in unvanı "Arslan İlig" ve hakimiyet alanı (Barshan) ile alakalı görüşlerini yanlışlamaktadır.
5. Ortaya çıkan bu sonuçlar, Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu'nun çeviri kitabında ortaya atılan Kâşgarlı Mahmûd'un atasının Nasr b. Ali'ye dayandığı görüşünü ve argümanlarını tamamen yanlışlamaktadır.

Sonnotlar

- ¹ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânu Lugâti't-Türk (Tıpkı Basım)* (İstanbul: Tıpkı Basım, 2017), 38, v. 34b.
- ² B. D. Koçnev, *Karahanidskie Monety: Istočnikovedčeskoe i İstoričeskoe İssledovanie* (Moskova, 1993), 27.
- ³ Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı* (İstanbul, 2011), 246-48, 372-73.
- ⁴ Hunkan, 373.
- ⁵ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, ed. M. Tulum, c. 9 (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), 397; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, 372-73.
- ⁶ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânu Lugâti't-Türk*, çev. Besim Atalay, c. 1 (Ankara: TTK, 1992), 357-58.
- ⁷ Kâşgarlı Mahmûd, 1:452.
- ⁸ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânu Lugâti't-Türk*, çev. Besim Atalay, c. 3 (Ankara: TTK, 1992), 227-28; Kâşgarlı Mahmûd, *Divânu Lugâti't-Türk*, 1992, 1:144.
- ⁹ B. D. Koçnev, "Zametki po Srednevekovoı Numizmatike Sredney Azii Çast 2 (Karahani-di)", *İMKU*, sy 15 (1983): 28-29; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, 372.
- ¹⁰ Koçnev, *Karahanidskie Monety: Istočnikovedčeskoe i İstoričeskoe İssledovanie*, 28.
- ¹¹ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, 9:397.
- ¹² Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmud'da Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1997), 1-4.
- ¹³ Omeljan Pritsak, "Mahmud Kâşgarî Kimdir?", *Türkiyat Mecmuası* 10 (1953): 243-46; Ayrıca, Omeljan Pritsak, *Studies in Medieval Eurasian History* (London: Variorum Reprints, 1981).
- ¹⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti't-Türk: Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*, Yay. Haz. Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu, 2. Baskı (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2025), xxiii-xxv, xxx-xxxiii.
- ¹⁵ Pritsak, "Mahmud Kâşgarî Kimdir?", 243-46.
- ¹⁶ Koçnev, "Zametki po Srednevekovoı Numizmatike Sredney Azii Çast 2 (Karahani-di)", 125.
- ¹⁷ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, 9:234; Ebu'l-Fazl Muhammed Beyhakî, *Târihü'l-Beyhakî*, çev. Y. Haşşâb ve S. Neşet (Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1982), 211.
- ¹⁸ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, 9:234.
- ¹⁹ Ali Sevim, "Kuzey Suriye'de Görünen İlk Türk Emiri Han - Oğlu Hârûn", *Belleten* 43, sy 170 (1979): 365-80.
- ²⁰ Bu arada belirtmek gerekir ki, diğer hanedan mensupları gibi iyi bir eğitim aldığı açık olan Kaşgarlı Mahmud'un, Bağdad'a kadar uzanan serüveninde hem kendi ülkesindeki vilayetleri hem de diğer Türk beldelerini zorunlu olarak dolaşırken (sürgünde iken) ihtiyacı olan para ve can güvenliğinin temin edilmesi ile her kesimden kişilerle ve sosyal ortamlarda rahatça bulunmasını han soylu olmasına ayrıca bir kanıt olarak görebiliriz. Nitekim bu duruma kaynaklar itibarıyla en iyi veya en yakın örnek, Türkiye Selçuklularında I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahttan indirilip, gözden düşmüş biri olarak Konya'dan uzaklaştırıldıktan sonra diyar diyar dolaşmak zorunda kaldığı sırada her gittiği yerde Selçuklu soyundan olması sebebi ile kaynaklara yansıyan dost ve düşmandan gördüğü saygı, koruma ve maddi desteklere dair kayıtlardır.
- ²¹ Sevim, "Kuzey Suriye'de Görünen İlk Türk Emiri Han - Oğlu Hârûn", 365.
- ²² Bülent Kaçın, *Selçuklu Hatunları* (İstanbul, 2017), 65, 72, 74, 91.
- ²³ Kâşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti't-Türk: Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*, xxii-xxv, xxx-xxxiii.
- ²⁴ Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1992), 25.

Kaynakça*

- Abdurrahman, Varis. “Divânu Lûgat-it-Türk'teki Türk İllerinin Çağdaş Çin Kaynakları ile Mukayesesi ve Değerlendirilmesi”. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi, 1997.
- Abdusalam, Abbas. *Mehmut Qeşqeri ·Türki Tiller Diwanı (3 tomruk)*. C. 1-3. Urumçi: Şincang Xalq Neşriyatı, 1981.
- Abduvaliev, İ. *Kaşgarî Mahmud Divanu lugati-t türk (Türkiy tilder söz cıynagı) I-II Tom*. C. I-II. Bişkek: Biyiktik, 2013.
- . *Kaşgarî Mahmud Divanu lugati-t türk (Türkiy tilder söz cıynagı) I-II Tom*. Bişkek: Biyiktik, 2016.
- Adaloğlu, Hasan Hüseyin. “Kâşgarlı Mahmud ve Abbasi Halifeligi”. *Akademik Araştırmalar Dergisi (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı)* 39 (2009): 31-47.
- Akalın, Şükrü Halûk. *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008.
- Akar, Ali. *Bilge Kağan Yazıtı*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2024.
- Aküin, Ömer Faruk. “Kâşgarlı Mahmud”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 25:9-15. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Ali Emiri Efendi. “Millet Kütüphanesi Ne Suretle Teşekkül Eyledi”. *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, 13 Ekim 1338.
- Arat, Reşit Rahmeti. “Türklerde Tarih Zaptı”. İçinde *Makaleler I*, editör Osman Fikri Sertkaya, 156-63. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1987.
- Arslan, Hayrunnisa. “Cumhuriyet Gazetesi'ne Göre Eğitim ve Kültür Faaliyetlerinin Kamuoynuna Yansıması (1930-1935)”. Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 2023.
- Asker, Ramiz. *Mahmud Kaşgarskiy. Divanu lugat it-tyurk I-IV*. Baku: MDM, 2009.
- Âşık Paşa-yı Veli. *Garibnâme*. Çeviren Bedri Noyan. Ankara: Ardıç Yayınları, 1998.
- Aşıkpaşazade. *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*. İstanbul: MEB Yayınları, 1992.
- Ata, Aysu. *Karahanlı Türkçesi Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası Giriş, Metin, Notlar, Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004.
- Atalay, Besim. *Arapça ile Türkçenin Karşılaştırılması*. İstanbul: Marifet Matbaası, 1954.
- . *Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi*. C. 1. Ankara: Alâeddin Kırıl Basımevi, 1939.
- . *Divânu Lûgat-it Türk Tercümesi*. C. 2. Ankara: Alâeddin Kırıl Basımevi, 1940.
- . *Divânu Lûgat-it Türk Tercümesi*. C. 3. Ankara: Alâeddin Kırıl Basımevi, 1941.
- . *Divânu Lûgat-it Türk Tıpkıbasımı “Faksimile”*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1941.
- . *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini “Endeks”*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1943.

* Kaynakça bölümü, kitap içerisinde yer alan tüm bölümlerdeki kaynakçaları bir bütün olarak sunmaktadır.

- . *Divânü Lûgat-it Türk Tercümesi*. C. 1, 2, 3. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985.
- . *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. C. 1, 2, 3. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998, 1999.
- Ayan, Ergin. “Karahanlıların Selçuklu Egemenliğine Girme Süreci”. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4, sy 3 (2015): 1-29.
- Aybudak, Utku. “Annales’ten Tarihsel Sosyolojiye Bir Köprü: Halil İnalcık”. *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi* 2, sy 2 (2021): 382-99. <https://doi.org/10.52835/19maysbd.895298>.
- Aydın, Erhan. *Eski Türklerde Gündelik Hayat*. İstanbul: Kronik, 2022.
- Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi. “Divanü lûgat-it-türk’ün I cildi nəşr olunub”, 02 Mart 2024. https://azertag.az/xeber/divanu_lugat_it_turkun_i_cildi_nesr_olunub-2939017.
- Banarlı, Nihad Sami. *Destanlar Devrinden Zamânımıza Kadar Resimli Türk Edebiyatı Târîhi*. İstanbul, 1983.
- Barthold, V. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. İstanbul: Evkaf Matbaası, 1927.
- . *Turkestan Down to the Mongol Invasion*. Second Edition. London: Oxford University Press, 1928.
- Barthold, V. V. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. Editör Kazım Yaşar Koprıman ve Afşar İsmail Aka. Ankara: Emel Matbaacılık, 1975.
- Barutçu Özönder, Sema Barutcu. “Kutadgu Bilig II Kutadgu Bilig’in Metin Türü ve Tarihsel Diyalektoloji İçin Değeri”. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 3, sy 2 (2018): 179-253.
- Battal-Taymas, Ahmet. *Kazan Türkleri*. C. 1. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966.
- Baytok, Aysel, ve Makhabat Akılbekova. “Kırgızistan’da Divânü Lügâtî’t-Türk Araştırmaları”. Editör Mehmet Sarıköse ve Mustafa Ağca, 137-60. Denizli: Yeşil Kayın Yayınları, 2024.
- Bergenholtz, Henning, Ilse Cantell, Ruth Vatvedt Fjeld, Dag Gundersen, Jon Hilmar Jonsson, ve Bo Svensen. *Nordisk leksikografisk ordbok*. Skrifter 4. Oslo: Universitetsforlaget, 1997.
- Bilge, Rifat (Kilisli). “Divânü Lugat it Türk Tercümesi Münasebetiyle”. *Yeni Sabah*, 09 Mayıs 1940.
- . “Divânü Lûgat it-Türk ve Ali Emiri Efendi”. *Türk Kültürü* 8, sy 88 (1970): 253-70.
- Biray, Nergis. “12 Hayvanlı Türk Takvimi —Zamana ve İnsana Hükmetmek”. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy 39 (2009): 671-83.
- Bozkurt, Fuat. *Kaşgarlı Mahmud Divân-ü Lugat-it-Türk, Salon Klasikler Dizisi, Türk Dili Divanı (4. Basım)*. İstanbul: Salon Yayınları, 2021.
- Bölükbaşı, Mustafa. “Bir Gelenek İcadı Olarak İstanbul’un Fethi”. *Sosyoloji Dergisi* 28 (2013): 67-88.
- Brockelmann, Carl. *Mittelturkischer Wortschatz: nach Mahmūd al-Kāšgarī Divān lugāt at-Turk*. Budapest: Korosi Osoma, 1964.

- . *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmūd el-Kāşyārîs Dîvân Luyât' at-Türk*. Bibliotheca Orientalis Hungarica, I. Budepest-Leipzig: Bibliotheca Orientalis Hungarica, 1928.
- Caferoğlu, Ahmet. "Anadolu Etnik Yapısının Oğuz-Türkmen-Yörük Üçlüsü". *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 5 (1973): 75-86.
- . *Kaşgarlı Mahmut*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1970.
- . *Kaşgarlı Mahmut*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Ceritoğlu, Murat. "Kaşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lügâtî't-Türk". İçinde *Cumhuriyetin 100. Yılında 100 Türk Büyüğü: Belgeler ve Bilginler*, 394-441. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 2022.
- Clauson, Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. London: Oxford University Press, 1972.
- Çelik, Gülfettin. "Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskân Politikası". *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy 49 (1999): 49-110.
- Çetin, Altan. "Kaşgarlı Mahmud'dan Yararlanan Bir Memlûk Tarihçisinin Oğuzlara Dair Verdiği Bilgiler", 115-22. Ankara, 2009.
- Çetin, Halil. "Kazakistan'da Kaşgarlı Mahmud ve Dîvânü Lügâtî't Türk ile İlgili Yapılan Çalışmalar". *Folklor ve Edebiyat Dergisi* 26, sy 2 (2020): 411.
- Çıkla, Selçuk. "Edebi Kanon". Erişim 14 Nisan 2025. https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/edebi_kanon.
- Çimen, Feyzi. "Dîvânü Lügâtî't-Türk Üzerine İlk Dizin: Dîvân Anahtarı ve Hüseyin Hüsameddin Yasar'ın İlmî Kişiliği". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sy 1 (2013): 136-51.
- Dabirسياق, Sayyid Muhammad. *Nouns, Adjective, Pronouns & Suffixes in Dîvân Lughât al-Türk by Maḥmūd Kāshgharî*. Tehran: Institute for Humanities and Central Studies, 1996.
- Dankoff, Robert. "Kaşgarî on the Tribal and Kinship Organization of the Turks". *Archivum Ottomanicum* 4 (1972): 23-43.
- . *Yūsuf Khaşş Hâjib Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) - A Turko-Islamic Mirror for Princes*. Chicago: The University of Chicago Press, 1983.
- Dankoff, Robert, ve James Kelly, ed. *Maḥmūd al-Kaşgarî Compendium of The Turkic Dialects (Dîvân Luyât at-Türk) / Maḥmūd el-Kaşgarî Türk Şiveleri Lügatı (Dîvânü Lugat-it-Türk)*. C. 1. Harvard: Harvard University Press, 1982.
- . *Maḥmūd al-Kaşgarî Compendium of The Turkic Dialects (Dîvân Luyât at-Türk) / Maḥmūd el-Kaşgarî Türk Şiveleri Lügatı (Dîvânü Lugat-it-Türk)*. 3 c. Harvard: Harvard University Press, 1982.
- , ed. *Maḥmūd al-Kaşgarî Compendium of The Turkic Dialects (Dîvân Luyât at-Türk) / Maḥmūd el-Kaşgarî Türk Şiveleri Lügatı (Dîvânü Lugat-it-Türk)*. C. 2. Harvard: Harvard University Press, 1982.
- Delilbaşı, Ali Süha. "Türk Dili Hakkında Düşünceler, Dîvânü Lügâtî't-Türk'ün Tercümesi Münasebetiyle". *Cumhuriyet*, 06 Ağustos 1940.
- Dilçin, Dehri. *Arap Alfabetine Göre Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*. Ankara: TDK Yayınları, 1957.

- Divânü Lûgat-it-Türk Dizini*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1972.
- Divitçioğlu, Sencer. *Sekiz Türk Boyu Üzerine Bazı Gözlemler*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.
- Doğan, Süleyman. "Bir Sosyolog Olarak Ziya Gökalp". *Türk Dili*, sy 874 (2024): 156-68.
- Durmuş, İsmail. "Sözlük". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 37:401-2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sozluk>.
- Düzgün, Hüseyin (Hossein Mohammadzadeh Sadigh). *Divânü Lûgati't-Türk Kaşgarlı Mahmud*. Tebriz: Neşr-i Axter, 2004.
- Ebu'l-Fazl Muhammed Beyhaki. *Târihü'l-Beyhaki*. Çeviren Y. Haşşâb ve S. Neşet. Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1982.
- Egwebay, K. Asgar. *Mahmut Kaşkari Türk tiliniñ sözdigi (Diwani luğat-it-türük): Üş tom-dıq*. C. 1-3. Almatı: XANT Baspası, 1997.
- Ekrem, Erkin. "Çin'de Divânü Lûgât-it Türk ile İlgili Araştırmalar (2000-2007)". *Türkbi-lig*, sy 15 (2008): 53-63.
- Eliade, Mircea. *Ebedi Dönüş Mitosu*. Çeviren Ümit Altuğ. Ankara: İmge Yayınevi, 1994.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Divânü Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat, 2020.
- Ercilasun, Konuralp. *Türk Tarihinin Çağları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.
- Erdoğan, Abdülkadir. "Kur'an Tercemelerinin Dil Bakımından Değerleri". *Vakıflar Der-gisi* 1 (1938): 47-51.
- Erdoğan, Mehmet Nuri. "Divânü Lûgat it Türk Tercümesi Münasebetiyle". *Yeni Sabah*, 28 Ağustos 1940.
- . "Divânü Lûgat it Türk Tercümesi Münasebetiyle". *Yeni Sabah*, 01 Eylül 1940.
- Eren, Hasan. "1893'ten 1993'e". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten* 41 (1993): 21-26.
- Ösgör, Ramiz. *Mahmud Kaşkari "Divanü Lûgat-it-Türk" Dörd Cildde*. Bakı: Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası Folklor İnstitutu, 2006.
- Genç, Reşat. *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981.
- . *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Ankara: TTK Yayınları, 2002.
- . *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1997.
- . *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2015.
- Gezgin, Hakkı Süha. "Divânü Lûgati't-Türk". *Vakit*, 09 Eylül 1940.
- Golden, Peter B. "Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qıpçaqs". *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 9 (1997/1995): 99-122.
- . "Güney Rusya Bozkırlarının Halkları". İçinde *Erken İç Asya Tarihi*, editör Denis (Ed.) Sinor ve A. (Çeviren) Arel, 345-81. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- . "Kıpçak Kabileleri Üzerine Notlar: Kimekler ve Yemekler". İçinde *Türkler*, Cilt 2, çeviren Osman Karatay, 757-66. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- . "Orta Asya'da İslamiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar". İçinde *Erken İç Asya Tarihi*, editör Denis Sinor, çeviren Halil Berktaş, 459-97. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- . "The Karakhanids and Early Islam". İçinde *The Cambridge History of Early Inner Asia*, editör Denis Sinor, 343-70. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

- . “The Turkic World in Mahmûd al-Kâshghari”. İçinde *Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE*, editör Jan (Ed.) Bemmann, 503-55. Bonn: Vor- und Frühgeschichtliche Archeologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2015.
- Goldziher, Ignaz. *İslâm Kültürü Araştırmaları 1*. Çeviren Cihad Tunç. Ankara: Otto, 2019.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Gökşen, Cengiz. “Divanü Lugatî't-Türk'teki Dini Unsurlar ve Bu Bağlamda Divanü Lugatî't-Türk'ün Yazılış Amacı”. İçinde *Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu, 17-19 Ekim 2008 Rize Bildiri Metinleri*, editör Muh-sin Kalkışım, 156-65, 2008.
- Gömeç, Saadettin. “Kaybolan Bir Türk Boyu: Basmıllar”. *DTCF Dergisi* 37, sy 1-2 (1995): 641-44.
- . *Köktürk Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.
- Gulia, İsaeva. “Kırgızistan'da Divanü Lugatî't Türk Araştırmaları”. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 2, sy 1 (2019): 42-64.
- Gülmez, Recep. “Dil Siyasetinin Üç Yönü Üzerine Eleştirel Analiz”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy 46 (2021): 397-412. <https://doi.org/10.30794/pausbed.833334>.
- Gülsevin, Güler, ve Erdoğan Boz. *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2004.
- Güner, Galip. “Kaşgarlı Mahmud ve Türklük”. İçinde *Mustafa Öztürk'e Armağan*, 258-65. İstanbul: Kesit Yayınları, 2015.
- Güneş, Cevriye Demir. “Michel Foucault'da Söylem ve İktidar”. *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 21 (2013): 55-69.
- Günler, Mevlüt. “Büyük Selçuklu Devleti'nin Türkmen Politikası”. Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2017.
- Harman, Ömer Faruk. “Nüh”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 33:224-27. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Hartman, Angelika. “Muktedî-Biemrillâh”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 39, 31:142-43. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Hartman, Martin. “Divânu Lugâtî't-Türk'e Ait Birkaç Mülâhaza”. *Millî Tettebbûlar Mecmûası* 2, sy 4 (1331): 167-70.
- Hooke, Samuel Henry. *Ortadoğu Mitolojisi*. Çeviren Alaeddin Şenel. Ankara: İmge Yayınları, 2002.
- Hunkan, Ömer Soner. “Tamgaç Han”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 39:556-57. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- . *Türk Hakanlığı*. İstanbul, 2011.
- İbnü'l-Esîr. *El-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*. Editör M. Tulum. C. 9. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İnalçık, Halil. *Şair ve Patron*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2022.
- İnan, Abdülkadir. “Divanü Lûga-it Türk'de Şamanizme Ait Kelimeler”. *Türk Kültürü* 9, sy 100 (1971): 293-97.
- . “Divanü Lugat-it Türk'de Şamanizme Ait Kelimeler”. İçinde *Makaleler ve İncelemeler, II. Cilt*, 317-21. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

- Johanson, Lars. "The History of Turkic". İçinde *The Turkic Languages*, editör Lars Johanson ve Éva Á. Csató, 81-125. London: Routledge, 1998.
- Johnson, David Cassels. *Language Policy*. London: Palgrave Macmillan UK, 2013.
- Kaçalin, Mustafa S. *Divânu Lugâti't-Türk (İnceleme - Tıpkıbasım)*. Kâşgarlı Mahmûd (ö. 1105). *Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emîri Arabi, Nr. 4189'daki Nüshanın Tıpkıbasımı*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2024.
- . "Divânü Lugâti't-Türk". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 9:446-49. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Kaçın, Bülent. *Selçuklu Hatunları*. İstanbul, 2017.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011.
- Kaplony, Andreas. "Comparing al-Kashgari's Map to his Text: On the Visual Language, Purpose, and Transmission of Arabic-Islamic Maps". İçinde *The Journey of Maps and Images on the Silk Road*, editör Philippe Forêt ve Andreas Kaplony, 137-54. Boston/Lieden: Brill, 2008.
- Karadeniz, Ahmet. "İslam Kaynaklarında Türk İmgesi ve Onun Değişimi". *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1, sy 1 (2019): 25-36.
- Karahan, Akartürk. *Divanu Lugati't-Türke Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- . "XXI. Yüzyılda Türk Dili". İçinde *Tarihte Müslümanlar* 7, editör İrfan Aycan, 14-16. Ankara: Otto Yayın, 2020.
- Kâşgarî, Maḥmûd Ibn-al-Ḥusain al-. *Divânü lugâti't-Türk*. Çeviren Seçkin Erdi ve Serap Tuğba Yurteser. Kabalcı Yayınevi Şark Klasikleri Dizisi, 247 3. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- Kâşgarlı Mahmud. *Divânu Lûgat-it Türk*. Yay. Haz. Kilisli Rıfat (Bilge). C. 1. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333.
- . *Divânu Lûgat-it Türk*. Yay. Haz. Kilisli Rıfat (Bilge). C. 2. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333.
- . *Divânu Lûgat-it Türk*. Yay. Haz. Kilisli Rıfat (Bilge). C. 3. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1335.
- Kâşgarlı Mahmûd. *Divânu Lugâti't-Türk*. Çeviren Besim Atalay. C. 1. Ankara: TTK, 1992.
- . *Divânu Lugâti't-Türk*. Çeviren Besim Atalay. C. 3. Ankara: TTK, 1992.
- Kâşgarlı Mahmud. *Divânu Lugâti't-Türk: Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*. Yay. Haz. Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu. 2. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2025.
- . *Divânu Lugâti't-Türk, Türk Dilleri Kitabı*. Çeviren Mustafa Kaçalin. 2. Baskı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2024.
- . *Divânu Lügâti't-Türk*. Yay. Haz. Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020.
- . *Divânu Lugâti't-Türk (Tıpkı Basım)*. İstanbul: Tıpkı Basım, 2017.
- . *Divânu Lugâti't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Yay. Haz. Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.
- Kılıç, Rüya. "Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar veya Orta Asya-Anadolu Popüler Sufiliğinin Temelleri: Meseleler ve Yaklaşımlar". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 3, sy 4 (2006): 66-76.

- Kilisli Muallim Rifat Bilge. *Divânu Lügâti't-Türk ve Emiri Efendi. Bildiklerim*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2024.
- Killi, Gülsüm. "Türk Diyalektoloji Araştırmalarının Eşsiz Kaynağı: Divânu Lügâti't-Türk". İçinde *Kaşgarlı Mahmud Kitabı*, editör Sema Barutcu Özönder, 375-406. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008.
- Kitapçı, Zekeriya. "Tarih Objektifinde Hz. Peygamberin Hadisleri ve Türkler". *Belleten* 48, sy 191-192 (1984): 417-52.
- Koçnev, B. D. *Karahanidskie Monety: Istočnikovedčeskoe i İstoričeskoe İssledovanie*. Moskova, 1993.
- . "Zametki po Srednevekovoy Numizmatike Sredney Azii Çast 2 (Karahanidi)". *İMKU*, sy 15 (1983).
- Köprülü, M. Fuat. "Türk Edebiyatı Tarihinde Usûl". *Bilgi Mecmuası* 1, sy Teşrin-i Sâni 1329 (1913): 3-52.
- Köprülü, Mehmet Fuat. *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken, 1981.
- Köymen, Mehmet Ali. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara, 1962.
- Köymen, Mehmet Altan. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- Kurat, Ahmet N. IV-XVIII. *Yüzyıllarda Kara Deniz'in Kuzeyi ve İdil Boyundaki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972.
- Kurat, Akdes Nimet. "Bulgar". İçinde *İslam Ansiklopedisi*, 2:781-96. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1944.
- Kutluer, İlhan. "HÂRİZMÎ, Muhammed b. Ahmed". İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 16:222-24. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Lee, Nan-a. "1928'den 1960'a Kadar Cumhuriyet Gazetesinde Edebiyat, Tarih, Kültür ve Sanatla İlgili Yazıların Sistematiik Bibliyografyası". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1991.
- Levend, Ağâh Sırrı. *Ali Şir Nevaî 1. Cilt Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1965.
- Longworth Dames, M. "Gazneliler". İçinde *İslam Ansiklopedisi*, 4:742-48. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1964.
- Lugal, Necati, ve Kenan Akyüz. *Şehnâme*. İstanbul: MEB Yayınları, 1945.
- Mahmud al-Kashgari. *Divan Lugat at-Turk*. Çeviren Z. A.M. Auezova. Almatı: Dayk-Press, 2005.
- Mahmud Kaşğari. "Divanü lüğat-it-türk"ün *Xalid Sâid tercüməsi*, I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2024.
- Masimbaeva, Ayım. "Kazakistan Maxmut Qaşkaridiñ «Diwani luğat at-türk» gümırnamalık eñbek". Almatı: Āl Farabi atındağı Kazak ulttıkk üniversiteti. Erişim 11 Şubat 2025. <https://pps.kaznu.kz/2/Main/FileShow2/15836/84/3/6/0//>.
- Mesudî. *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. Çeviren Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2004.
- Minorsky, V., çev. *Hudûd al-Âlem "The Regions of the World" A Persian Georaphy 372 A.H-982 A.D. E.J. W. Gibb Memorial New Series*. London: The University Press, Oxford, 1937.

- Minorsky, V. *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi On China, The Turks And India*. London: The Royal Asiatic Society, 1942.
- Muheyim, Ali bin Salih el-. “Karahanlılar Devleti’nin Gaznelilerle Siyasi İlişkileri”. Çeviren Ali Aksu. *İstem*, sy 15 (2010): 291-319.
- Mutallibov, S. M. *Mahmud Koşğariy: Turkiy soʻzlar devoni (Devonu luğotit Turk)*. C. 1-4. Toşkent: Oʻzbekistan SSR fanlar akademiyası, 1960.
- Muti, İbrahim, ve Mîrsultan Osmanov. “Kâşgarlı Mahmud’un Yurdu, Hayatı ve Mezarı Hakkında”. Çeviren Hülya Kasapoğlu Çengel. *bilig* 23 (2002): 189-208.
- Nadelyayev, G. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, ve A. M. Şçerbak. *Drevnetyurkskiy Slovar’*. Leningrad: İzdatel’stvo “Nauka” Leningradskoye otdeleniye, 1969.
- Necef, Ekber N. *Karahanlılar*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2005.
- Onur, Ahmet. “(Divânu Lugâtî’t-Türk) Sözlüğünde Arapça Şâhitleri ve Arapça-Türkçe Arasında Morfolojik Bir Karşılaştırma”. *Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies* 39 (2021): 1-36.
- Omorov, A. Kaşgar. *Mahmut Divanu lugati-t türk (Türkiy dilder s.z cıynagı), III tom*. Calal-Abad, 2016.
- Orhan, Salim. “Dil Politikaları, Dil Hakları ve Türkiye’de Uygulamaları”. Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2017.
- Ögel, Bahaeddin. *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2001.
- Ölmez, Zuhul Kargı. *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 1996.
- Öncü, Ahmet. *Sosyoloji ya da Tarih / İbn-i Haldun ve Mukaddime Üzerine Bir Deneme*. Ankara: Öteki Yayınları, 1993.
- Özaydın, Abdülkadir. “Karahanlılar”. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 24, 412-14. İstanbul, 2001.
- Özaydın, Abdülkerim. “Tâcül-mülk”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 39:359-60. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Öztürk, Faruk. *Divânu Luğâtî’t Türk’teki Arapça Söz Varlığının Dizini*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020.
- Özyetgin, Melek. “Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı”. Erişim 09 Ocak 2025. http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/ozyetgin_tarihten_bugune_turkdili.pdf.
- Polat, Nazım Hikmet. “109. Yılında Yeni Lisana Eleştirel Bir Bakış”. *Türk Dili*, sy 820 (2020): 14-23.
- Pritsak, Omeljan. “Mahmud Kâşgarî Kimdir?” *Türkiyat Mecmuası* 10 (1953): 243-46.
- . *Studies in Medieval Eurasian History*. London: Variorum Reprints, 1981.
- Pritsak, Omeljan. “Kara Hanlılar”. İçinde *İslam Ansiklopedisi*, 6:251-73. İstanbul: Maarif Basımevi, 1955.
- Rasonyi, Laszlo. *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1971.
- Rustamov, A. *Mahmud Koşğari Devonu Lugoti-Türk (1-3)*. Toşkent: MUMTOZ SO’Z, 2006.
- Rustamov, A. R. *Al-Kaşğari Mahmud Divan lugat at-turk (Svod tyurkskix slov) I, II*. Moskva: Vostochnaya literatura, 2010.
- Safa, Peyami. “Türkçenin En Büyük Anıtı”. *Cumhuriyet*, 21 Haziran 1940.

- Salman, Hüseyin. "Basmıllar ve Beşbalık Bölgesinde Diğer Türk Boyları". *Türklük Araştırmaları Dergisi, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi*, sy 6 (1991): 165-201.
- Sapiro, Gisele. *Edebiyat Sosyolojisi*. Çeviren Ertuğrul Cenk Gürcan. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2019.
- Sattarova, Z. I. "Description of the First Uzbek Edition of "Devoni Lug'atı-t-Türk". *Oriental Journal of Philology*, 2022, 48-56.
- . "Translations of "Diwan Lugat-Al-Turk". *Current Research Journal of Philological Sciences* 2, sy 6 (2021): 21-28.
- . "Uzbek Editions of Diwān Lughāt al-Turk". *The American Journal of Social Science and Education Innovations* 3, sy 1 (2020): 92-99.
- Sayılı, Aydın. *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*. Ankara: TTK Yayınları, 1991.
- Selimi, Hezri Behnam, ve Muhammedzade Sadigh Settar. *Nemāye Maxzen-e vajegān-e Ketāb Divānu Lūgati't-Tork ber esas-e tercome-e farsî-ye doktor Siddik*, 1384.
- Sertkaya, Osman Fikri. "Son Bulunan Belgeler Işığında Kâşgarlı Mahmud Hakkında Yeni Bilgiler", 130-46. Ankara: Türk Dil Kurumu-TÜRKSOY, 2000.
- Sevim, Ali. "İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah". *Belleten* 69 (2005): 517-38.
- . "Kuzey Suriye'de Görünen İlk Türk Emiri Han - Oğlu Hârûn". *Belleten* 43, sy 170 (1979): 365-80.
- Sevim, Ali, ve Erdoğan Merçil. *Selçuklu Devleti Tarihi - Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Sodikov, Kosimjon. *Devonu lugoti t-turk (Türkiy sözler devoni)*. Toşkent: Ğ. Ğulom, 2017.
- . *Maxmud Koşgariy Turkiy sözler devoni [Divānu Lugātî't- Türk]*. Toşkent: Toşkent Davlat Şarkşunaslik Universiteti, 2021.
- Starr, S. Frederick. *Kayıp Aydınlanma: Arap İstilasından Timur'a Kadar Orta Asya'nın Aydınlanma Çağı*. Çeviren Yusuf Selman İnanç. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- Sümer, Faruk. *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara: TTK Yayınları, 1994.
- . *Oğuzlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1967.
- . "Oğuzlara Ait Destanı Mahiyette Eserler". *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 17, sy 3-4 (1959): 357-456.
- . "Selçuklular". *İçinde TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 16, 36:392-97*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Şenata, Nalan. *Divanü Lugatî't-Türk'te Tematik Söz Varlığı ve Çok Anlamlılık*. 1. basım. Ankara: Günce Yayınları, 2024.
- Şeşen, Ramazan. "Eski Arablar'a Göre Türkler". *Türkiyat Mecmuası* 15 (1969): 11-36.
- . *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: TTK Yayınları, 2001.
- Talu, Ercümen Ekrem. "Divanı Lûgat-ı Türk". *Son Posta*, 26 Haziran 1940.
- Taşagül, Ahmet. *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III- M.S. X. Asır)*. Ankara: TTK Yayınları, 2004.
- Tatlisumak, Uğur. "Osmanlı Uleması ve Patronaj İlişkisi". Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 2016.
- Taymas, Abdullah. "Divānu Lûgat-it-Türk Tercümesi", 1942 1940.
- . "Divānu Lûgatî't-Türk Tercümesi". *Türkiyat Mecmuası* 11 (1954): 75-100.

- Tek, Recep. "Divanü Lugati't-Türk'te Giyim Kuşam Kültürü İle İlgili Kelimeler". *The Journal of Academic Social Science Studies* 9, sy 50 (01 Ocak 2016): 261-71. <https://doi.org/10.9761/jasss3574>.
- Tekeli, Sevim. "İlk Japonya Haritasını Çizen Kaşgarlı Mahmud". *Erdem* 1, sy 3 (1985): 645-51.
- Tekin, Şinasi. "Eski Türk Yazı Dillerinin Özellikleri Üzerine Düşünceler ve Bunların Teşekkülü ile Türk Siyasî Birlikleri Arasındaki İlişkiler". *İçinde İştikakçının Köşesi: Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, 121-49. İstanbul: Simurg Yayınları, 2001.
- Tekin, Talât. "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi". *TTK Belleten* 46, sy 184 (1982): 795-838.
- . *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1989.
- Temel, Emine. "Kitap Tanıtımı: Kaşgarlı Mahmud Divânı Lugâtî't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizi". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 2, sy 1 (2024): 155-60.
- Tezcan, Semih. "Uygurlar". *İçinde Türk Ansiklopedisi*, 33:148-55. Ankara, 1984.
- Togan, Zeki Velidi. *İbn Fadlan's Reisebericht*. Leipzig: Deutsche Morgenlandische Gesellschaft, 1939.
- . "Mahmud Kaşgari'ye Ait Notlar". *Atsız Mecmua*, sy 17 (1932): 133-36.
- . *Umumî Türk Tarihine Giriş*. 2. Baskı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1970.
- . *Umumî Türk Tarihine Giriş. Cild 1: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1981.
- Tokoyev, T., ve K. Koşmukov. *M. Kaşgari Türk tildlerinin sözdüğü*. C. 1-3. Bişkek, 2011.
- Turan, Osman. *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009.
- . *Seçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1965.
- . *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1995.
- Türk Dil Kurumu. "Divânü Lugâtî't-Türk". T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, 17 Ekim 2019. <https://tdk.gov.tr/divanu-lugati-turk/kasgarli-mahmud-ve-divanu-lugati-turk/>.
- "Türk Dil Kurumu Neşriyatından: Divanü Lügat-it Türk Tercümesi". t.y., 18.07.1940 baskı.
- "Türk Dil Kurumu Yeni Neşriyatı Divanü Lügat-it Türk Tercümesi". t.y., 26.09.1940 baskı.
- Türkdoğan, Orhan. *Türk Tarihinin Sosyolojisi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.
- Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. "Divânü Lugâtî't-Türk". Erişim 09 Şubat 2025. https://www.yek.gov.tr/Home/Index?n_id=168.
- Tüzüner, Atif. "Divanı Lügat it Türk Tercümesi Münasebetiyle Besim Atalay'ı Tebrik Ederken". *Yeni Sabah*, 12 Ağustos 1940.
- . "Divanı Lügat it Türk Tercümesi Münasebetiyle Besim Atalay'ı Tebrik Ederken". *Yeni Sabah*, 13 Ağustos 1940.
- . "Divanı Lügat it Türk Tercümesi Münasebetiyle Besim Atalay'ı Tebrik Ederken". *Yeni Sabah*, 16 Ağustos 1940.

- . “Divanı Lügat it Türk Tercümesi Münasebetiyle Besim Atalay’ı Tebrik Ederken”. *Yeni Sabah*, 17 Ağustos 1940.
- . “Divanı Lügat it Türk Tercümesi Münasebetiyle Besim Atalay’ı Tebrik Ederken”. *Yeni Sabah*, 18 Ağustos 1940.
- . “Divanı Lügat it Türk Tercümesi Münasebetiyle Besim Atalay’ı Tebrik Ederken”. *Yeni Sabah*, 20 Ağustos 1940.
- . “Divanı Lügat it Türk Tercümesi Münasebetiyle Besim Atalay’ı Tebrik Ederken”. *Yeni Sabah*, 22 Ağustos 1940.
- . “Divanı Lügat it Türk Tercümesi Münasebetiyle Besim Atalay’ı Tebrik Ederken”. *Yeni Sabah*, 23 Ağustos 1940.
- Tüzüner, M. Feyyaz. “TÜZÜNER, Abdullah Âtîf (1869-1954)”. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 42:10-11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012. <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/42/C42013524.pdf>.
- Ulutaş, Songül, ve Oğuz Kaan Dalgıç. “Ziya Gökalp’i Türkçülük Sistemi Bağlamında Bütüncül Okumak”. *Tarih Okulu Dergisi* 60 (2022): 3273-3301.
- UNESCO Türkiye Millî Komisyonu. “UNESCO Dünya Belleği Programı”. Erişim 09 Ocak 2025. <https://www.unesco.org.tr/Pages/127/124/UNESCO-Dünya-Belleği-Programı>.
- Uzun, Cemile. “Mahmud al-Kashgarî’s Divanü Lügati’t-Türk I-II-III”. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRK LAD)* 8, sy 2 (2024): 415-24.
- Üçok, Necip. “Filoloji Bakımından Türkler ve Komşuları”. *Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 1, sy 4 (1943): 7-18.
- VA-NU. “Besim Atalay’ın Lugat-it Türk Tercümesi”. *Akşam*, 27 Haziran 1940.
- Xiao Jongyi, He Rui, ve Liu Jingjia. *Büyük Türk Sözlüğü* (突厥语大词典). Beijing: Milli Yayın Evi (民族出版社), 2002.
- Yakubovsky, A. Y. *Altınordu ve İnhitâtı*. Çeviren Hasan Eren. İstanbul: Maarif Vekaleti, 1955.
- Yavuzarslan, Paşa. “Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sâmî’nin Kâmûs-ı Türkî’si”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 44, sy 2 (2004): 185-202.
- Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. “Divânu Lügati’t-Türk”. Erişim 27 Şubat 2025. http://ekitap.yek.gov.tr/urun/divanu-lugati-t-turk--ikinci-baski-_833.aspx.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadisçiler ve Çelişki*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2009.
- Yılmaz, Engin. *Temel Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2013.
- Yılmaz, Yavuz. “Ali Süha Delilbaş’ının Edebî Çalışmaları Üzerine Bir İnceleme”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 3, sy 1 (2023): 35-55.
- Yusuf Has Hâcib. *Kutadgu Bilig II Tercüme*. Çeviren Reşid Arat. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1959.
- Zimonyi, Istvan. “History of the Turkic Peoples in Europe Before The Ottomans”. Erişim 09 Ocak 2025. www.lingfil.uu.se/afro/turkiskasprak/IP2007/ZimonyiIP.pdf.